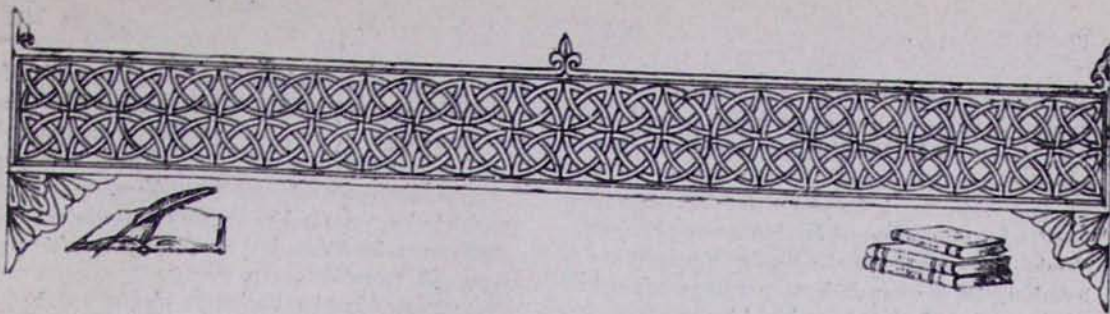

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱԿԱԴ. 2. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ*

անկութիւնն ունենալով իմ կարողութեան սահմաններում օգնած լինել որոշ շափով Սովետական Միութեան ժողովուրդների պատմութեան դասագրքեր կազմող հեղինակներին, ես նույնատակահարմար համարեցի գրել և հրատարակել իմ այս ուշխատութիւնը՝ «Համառոտ տեսութիւն Հին Հայաստանի պատմութեան», որտեղ հաշիւի են առնված բոլոր նորագույն ուսումնասիրութիւնները, որոնք վերաբերում են հայ ժողովրդի պատմական անցյալին:

«Համառոտ տեսութիւնը» ընդգրկում է հայ ժողովրդի պատմութիւնը հնագույն ժամանակներից մինչև 16-րդ դարը, այսինքն մինչև Հայաստանի գրավումը Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան Թյուրքիայի կողմից: Նրա մեջ բերված են Հին Հայաստանի պատմութեան վերաբերող գլխավոր ընդհանրացումները, որոնք քաղված են, գլխավորապես, հենց իմ աշխատութիւններից և որը ծառայելու է ոչ միայն իբրև ձեռնարկ Սովետական Միութեան ժողովուրդների պատմութեան դասագրքեր կազմող հեղինակներին համար, այլև դասատուների, ուսանողների և հայ ժողովրդի պատմութեամբ հետաքրքրվողների համար:

Հայ ժողովուրդը, որ հանդիսանում է իբրև Սովետական Միութեան հնագույն ժողովուրդներից մեկը, Հին Հայաստանում պատմութեան սկզբներից է մտել մեր թվականութիւնից մեջ հարյուր տարուց ավելի առաջ:

* Ակադ. 2. Մանանդյանի ներկա շահեկան ուսումնասիրութիւնը խմբագրութեան տրամադրել է ակադեմիկոս հայագետի եղբայրը՝ Արմին Արմինյանը:

Armina (Արմինյա) երկրի և Arminiya (Արմինիյա) անունները առաջին անգամ հանդիպում են Պարսից Դարեհ (522—486 թ. թ. մ. թ. ա.) թագավորի սեպագիր արձանագրութիւններում: Այդ արձանագրութիւնների արմինները, որոնք Հերոդոտի մոտ կոչվում են արմիններ, ինչպես որոշված է ժամանակակից գիտութեան մեջ, եղել են հնդեւրոպական ժողովուրդ, որ գաղթել էլ է իրենց նոր հայրենիքը եւրոպայից՝ Փոքր Ասիայի վրայով: Մոտավորապես 12-րդ դարում մեր թվականութիւնից առաջ ժամանակակից հայերի հնդեւրոպական նախահայրերը իրենց ազգակից փոյուզիական ցեղերի հետ միասին Բրակիայից գաղթել են Փոքր Ասիա և մոտավորապես վեց հարյուր տարի ապրել են այդտեղ խեթական ժողովուրդների կողքին: Գիտնականները ենթադրում են, որ այդ արմինները, որոնք Հոմերոսի Իլիականում կոչվել են արիմներ, այդ վիպական երկի երևան գալու ժամանակաշրջանում, մոտավորապես 9—8-րդ դարերում (մ. թ. ա.) գրավել են հետագա Կապադովկիական Կեսարիայի շրջանը (այժմյան Կեսարիան), որը եղել է այդ ժամանակ Հին Կիլիկիայի մի մասը:

Հին Հայաստանում, մինչև արևմուտքից գաղթած արմինների հանդես գալը, բնակվելիս են եղել ոչ հնդեւրոպական ցեղեր, որոնք միավորված են եղել խաղերի իշխանութեան տակ և որոնց ասորեստանյան արձանագրութիւնները անվանում են ուրարտացիներ:

9—6-րդ դարերում (մ. թ. ա.) ուրարտական թագավորութեան ժողովուրդների կողմից ստեղծված է եղել ինքնատիպ բարձր հին քաղաքակրթութիւն, որը և գրել է իր

կենդանի Զին Հայաստանի կուլտուրական ապագայի վրա մեզ բարձր կուլտուրայի մասին վկայում են ոչ միայն արարողական սեպագիր նշանադրերով եղած դրադրություններ, այլև նրանց մոտ՝ հողագործության, անասնապահության, այգեգործության և մետաղագործության զարգացումը, եմանապես և ոռոգման ու քաղաք-ամրոցների կառուցման բարձր տեխնիկան:

Չափազանց ուշագործ է, որ ջրանցքներից մեկը, որ արարողացի կառուցած են եղել աղգարնակության ջրամատակարարման համար, պահպանվել է և գործում է վան քաղաքում նաև այժմ:

Խաղաղական թագավորությունը շատ էր թուլացել զենու մինչև արմենների աշխարհակալ արշավանքները, 8-րդ և 7-րդ դարերում (մ. թ. ա.) տեղի ունեցած կիմմեական և սկյութական հարձակումների ժամանակ: Հենց այդ շարժումների հետ է կապված, ինչպես ենթադրում են, արմենների տեղաշարժը Կապպադոկիայից և Փոքր Ասիայից դեպի արևելք և նրանց հիմնադրումը Հայաստանի արևմտյան և հարավ արևմտյան բնագավառներում:

Սկզբնական շրջանում արմենները բնակություն էին հաստատել այստեղ, ինչպես ցույց է տրված Ստրաբոնի մոտ, Ակիլիսենների (այժմյան Երզնկայի) շրջանում և Սուպիրիտիս-Շուպիրիայի բնագավառում, որը զբաղեցրել էր Տիգրիսի ակունքների մոտերքում և այստեղից մուտք էին գործել Հայկական բարձրավանդակի ներքին և հյուսիսային շրջանները:

6-րդ դարում տեղի ունեցած արմենների ու խաղերի համառ կռիվների մասին ուշագրավ տեղեկություններ կան հույն պատմիչ Քսենոփոնի «Կիրոսյան»-ում: Ինչպես հաղորդում է Քսենոփոնը, արմենները շահագործված են եղել, որպեսզի թույլ տան իրենց օգտվելու լեռնային արտատեղիներից, իսկ խաղերը, որ ապրում էին լեռներում, ուղում էին անարգել կերպով օգտվել անմշակ բերրատու հողերից, որոնք զբաղեցրել էին արմենների զբաղեցրած դաշտային մասերում: Քսենոփոնի պատմությունից երևում է, որ մեղացիները և պարսիկները, օգտվելով այդ երկրում տեղի ունեցող երկպառակություններից, հսկողական շարժումները իրենց իշխանությանը և ապահովեցին այնուհետև բնիկների ու եկվորների խաղաղ կենակցությունը:

Այդ խաղաղ կենակցության հետևանքով հետզհետե տեղի ունեցավ տեղական ժողովուրդների և հնդեվրոպական արմենների միաձուլումը և առաջ եկավ նոր խառնուրդ

ժողովուրդ, որի նախահայրերն էին ոչ միայն արմենները, այլև հին Ուրարտուի բնիկ ժողովուրդները: Հայ ժողովուրդը, հիշված խառնուրդային ժողման հետևանքով, ստացել է երկու տարրեր՝ շատերին հայերը հայանի են «արմեն» անունով, իրենք իրենց անվանում են ոչ թե «արմեն», այլ «հայ»:

«Հայ»-ը, ինչպես ենթադրում են, հանդիսանում է նրանց նախնիների՝ Հայաստ երկրի բնիկ հին ժողովրդի անունը, որը զբաղեցրել էր վանա լճի հյուսիս-արևմուտքում և հյուսիսում, և որի հետ միաձուլվել էին հնդեվրոպական արմենները:

7-րդ և 6-րդ դարերում (մ. թ. ա.) Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքում կատարվել էին էական փոփոխություններ: Հին Արևելքի պետությունների՝ Ասորեստանի, Բաբելոնի, Ուրարտուի և Նոգդատուի փոխարեն հանդես էին եկել նոր, ազատուն՝ Մեդիայի և պարսիկ ցեղերի զաշնակցային միավորությունները, որոնք ստրկացրել էին հին կուլտուրական ժողովուրդներին և ստեղծել էին նոր պետություններ: Կան տեղեկություններ, որ դեռևս 6-րդ դարի առաջին կեսում արմենները եղել են մեղացիների դաշնակիցները և վասալները, որոնք ենթարկել էին իրենց իշխանությանը Ուրարտու երկրը:

Ինչպես երևում է Քսենոփոնի «Կիրոսյան»-ի վկայություններից, առաջին Աքեմենյանների՝ պարսկական Կյուրոս (550—529 թ. թ.) և Կամբյուս (529—522 թ. թ.) թագավորների ժամանակ, արմենները, որոնք միավորված են եղել Բագիլես-թագավորի իշխանության տակ, եղել են զաշնակցային և վասալական հարաբերությունների մեջ նաև պարսկական հզոր պետության հետ, որը փոխարինել էր մեղացիների թագավորությանը: Սակայն կարճ ժամանակից հետո պարսից Դարեհ թագավորը (522—486 թ. թ.), Հայաստանի ապստամբությունը ճնշելուց հետո, թե՛ արմենների թագավորությունը և թե՛ Պարսկաստանի մյուս վասալական թագավորությունները, դարձրել էր սատրապություն (520 մ. թ. ա.):

Հին պարսիկների իշխանությունը Հայաստանում տևել է երկու հարյուր տարուց ավելի (550—330 մ. թ. ա.):

Արմենյանների ժամանակաշրջանում հին Հայաստանի ներքին կյանքի մասին կան մի քանի ցուցմունքներ Քսենոփոնի մոտ, որն իր «Անաբասիս» երկի մեջ, իբրև ակաճատես, նկարագրել է 10.000 «ուսենոի» նահանգը Հայաստանի մուտքով դեպի Սև ծովը (401—400 մ. թ. ա.):

Արմենների գլխավոր զբաղմունքները, ինչպես երևում է նրա վկայություններից, եղել

են՝ հողագործությունը, անասնապահությունը և այգեգործությունը: Հայաստանի վրայով հետ նահանջող հույները ամեն տեղ գյուղերում գտնում էին գյուղատնտեսական մթերքների առատ պաշարներ՝ ցորեն, գարի, պատիճավոր (СТРУЧОВЫЕ) պտուղներ, չամիչ, անուշահոտ գինիներ, խոզի ճարպ, զանազան բուսական յուղեր՝ քունջութի, նուշի և փստայի (ֆիստաշկա): Հիշվում է նաև զարուց պատրաստված, պիվայի նման մի խմիչք, որը կարասներից ծծում էին եղեգնի միջոցով: Ընտանի կենդանիներից «Անարասիս»-ում հիշվում են՝ այծեր, ոչխարներ, եղներ, կովեր, խոզեր, հավեր և ձիեր: Ստորոտն հաղորդում է, որ «Հայաստանը ունի սրանչելի արոտատեղիներ ձիերի համար, և դրանում նա չէր զիջում Մեդիային, այնպես որ նեսայան ձիերը, որոնք ծառայում էին պարսիկ թագավորներին, դարգացնում էին նաև այստեղ, և հայկական սատրապը ամեն տարի, Միթրայի տոնակատարություններին ուղարկում էր պարսիկին 20.000 քուռակ» (XI, 14—9—թարգմանություն Միշենկոյի): Հիշված տվյալները վկայում են արմենների մոտ գյուղատնտեսական կուլտուրայի զգալի զարգացման մասին:

Նրկրի սոցիալական դրության մասին հնագրային զրոյները մոտ կան միայն անուղղակի ցուցմունքներ:

Այդ ցուցմունքներից երևում է, որ այդ ժամանակաշրջանում արմենների հասարակական կազմակերպության հիմքը եղել է համայնական իրավակարգը: Իսկ տնտեսությունը այդ դարաշրջանում եղել է դուռ բնական:

Համաձայն Քսենոփոնի նկարագրության, արմենները ապրելիս են եղել համայնքաված բնակություն, որոնք բաղկացած են եղել բազմաթիվ ամրացված գյուղերից, շրջադատված թունրերով: Նրանց ղլխավորել են կոմարիսները՝ գյուղական համայնական ավագները, որոնք սատրապների հետ զուգընթաց հանդիսացել են իբրև վարչական մարմին:

Իբրև ցուցանիշ ազգաբնակչության թույլ շերտավորման, կարող է ծառայել, ի միջի այլոց, քաղաքների բացակայությունը Հայաստանում: Քսենոփոնի «Անարասիս»-ում բերված տեղեկություններից երևում է, որ Հայաստանի վրայով հետ նահանջող հույները իրենց ճանապարհին տեսել են միայն ամրացրած գյուղեր, այսպես կոչված քաղաքատեղեր (ГОРОДИЩА), բայց ոչ իսկական քաղաք, որը ծառայելիս լինել, իբրև առևտրական կենտրոն: Որ այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանում չեն եղել այդպիսի

քաղաքներ, այդ երևում է, ի միջի այլոց, նրանից, որ Քսենոփոնի հիշած սատրապի աթոռատեղին գտնվել է գյուղերից մեկի հատուկ ամրոցում:

Միանգամայն հնարավոր է, որ պարսկական տիրապետության այդ ժամանակաշրջանում տեղի է ունեցել համայնական հարաբերությունների զգալի բեկում և համայնական ու ցեղական պետերի իշխանության և իրավունքների բարձրացում:

Արմենների տեղաշարժերի առաջընթացը և տեղական բնիկ ժողովուրդների նվաճումը, անշուշտ, ստեղծելու էին տնտեսական ու սոցիալական անհավասարություն և, հավանորեն, օժանդակելու էին համայնական կենցաղի քայքայմանը ու դասակարգերի առաջացմանը:

Ըստ Հերոդոտի, արմենները պակտիների և այլ հարևանների հետ գտնվել են տասներեքերորդ սատրապության կազմի մեջ, որը պետք է վճարեր պարսկական թագավորին 400 տաղանդ առժաթ (որ ոսկու հաշվով կազմում է 1.160.000 ոսկի ութլի): Հայաստանը պետք է, բացի այդ, պարսկական ոտքին տար որոշ քանակությամբ մարտիկներ, ըստ երևույթին, 40.000 հետևակ և 8.000 հեծելազոր: Հայաստանի այդ օժանդակ զորքը մասնակցել է այն բոլոր կռիվներում, որ վարել են պարսկական թագավորները, Ալյաքս օրինակ՝ ինչպես հաղորդում է Հերոդոտը, հունա-պարսկական կռիվների ժամանակ, Քսերքսեսի սորաբանակում, 480 թվ. հ. ե. են արմեններ, որոնք գինված են եղել փոյուզիացիների օրինակով: Նրանց սպառազինությունը բաղկացած է եղել փոքր վահաններից և կարճ նիզակներից: Նրանք ունեցել են նաև տեգեր և սուրեր, ունեցել են հյուսված սաղավարտ, իսկ ոտներին՝ բարձր մաշիկներ (БАШМАКИ):

Հունա-հռոմեական աղբյուրներում առանձնապես հիշվում են նաև հայկական զորամասեր, որոնք պարսիկների հետ կռվել են Աղեքսանդր Մակեդոնացու դեմ:

Պարսկաստանի զրավումը Աղեքսանդր Մակեդոնացու կողմից (330 թ. մ. թ. ա.) և Արևելքում Սելևկյանների հելլենիստական միապետության կազմակերպումը (312 թ. մ. թ. ա.) նշանավորվում է, իբրև նոր շրջան, Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական զարգացման մեջ:

Այդ դարաշրջանի սկզբին արմենների դրազեցրած երկրամասը կազմել են առանձին մարզեր՝ Մեծ Հայաստան, որի կենտրոնական մասը կարճ ժամանակից հետո դարձել է Արարատյան դաշտավայրը: Մոփրճ նիւրատ գետի, Արածանի գետի ստորին հոսանքի և Տիգրիսի վերին հոսանքի միջև, և Փոքր

Հայք՝ Եփրատի, Հայկա գետի ափամասերի և լիկոս գետի վերին հոսանքի միջև:

Այդ մարզերից և ոչ մեկը մակեդոնացիներ չեն կարողացել վճռական կերպով գրավել՝ ոչ Աղեքսանդր Մակեդոնացու և ոչ նրա հաջորդների ժամանակ: Սելևկյան թագավորության առաջնալույս հետո այդ երեք մարզերը պահել են իրենց ներքին անկախությունը և կառավարվել են տեղական իշխանների կողմից, որոնց հին աղբյուրները անվանում են հաճախ «թագավոր»-ներ (բազիլևս):

Կախումն ունենալով Սելևկյաններից, Հայաստանի պետերը պարտավոր են եղել վճարել նրանց տուրք և կռիվ ժամանակ զնալ ծառայության իրենց զորքով: Սակայն, օգտվելով Սելևկյանների ներքին երկպառակություններից, հաճախ ժխտել են նրանց պարզույն իշխանությունը:

190 թվին (մ. թ. ա.) Սելևկիայի Անտիոքոս 3-րդ թագավորը պարտություն կրեց հռոմայեցիներից, որի հետևանքով տեղի ունեցավ Մեծ Հայքի և Մոփրի վարչական ազատագրումը Սելևկյանների տիրապետությունից: Տեղական պետերը՝ Արտաշեսը և Զարեհը, որոնք այդ ժամանակ եղել են հիշված մարզերի վարիչները, հայտարարել են իրենց անկախ թագավորներ. առաջին՝ Մեծ Հայքում, իսկ երկրորդը՝ Մոփրում:

Այնուհետև սկսվեց այդ պետությունների զորեղացումը արագ թափով: Արտաշեսի և Զարեհի ժամանակ, ինչպես հաղորդում է Ստրաբոնը, նախկին փոքրիկ Հայաստանը մեծացել էր ի հաշիվ հարևան երկրների, նոր կազմակերպված թագավորություններին միացված են եղել հարևան երկրամասերը, որոնք գրավել էին մեղացիներից, իրիրներից, խալդեաններից, մոսինոյեցիներից, կաստառներից և սյուրիացիներից: Այդ երկրամասերի մեծագույն մասը միացված է եղել Մեծ Հայքին: Ենթադրվում է, որ Արտաշես Առաջինի ժամանակ Մեծ Հայքը գրավել է ամբողջ հայկական լեռնաշխարհը, և նրա սահմանները հասել են՝ հյուսիսում— մինչև Կուր գետը և Կասպից ծովը, արևելքում— մինչև Ասորպատական, հարավում— մինչև Միջագետք և արևմուտքում— մինչև Մոփր և Փոքր Հայք:

Արտաշեսյանների թագավորության հենց սկզբին ոչ միայն ավարտված էր արմենների տեղավորման պրոցեսը հայկական լեռնաշխարհում, այլև հայացված է եղել համարյա այդ ամբողջ երկիրը, և այնտեղ, ինչպես հա-

ղորդում է Ստրաբոնը¹, խոսում էին միայն հայերեն լեզվով:

Ինչպես առհասարակ, գեոևս մինչև Արառշեսյանների թագավորության հիմնումը, արդեն ավարտված է եղել հնդեվրոպական արմենների միաձուլումը տեղական ժողովուրդների հետ և հայ ժողովուրդի վերջնական ձևավորումը:

Նելլենխտական դարաշրջանը Արևելքում իրենից ներկայացնում էր աշխույժ առևտրի և արդյունաբերության զարգացման շրջան, նաև փոքրիկ տնտեսության տարածման և մեծ չափով հունական զաղութների ու քաղաքների հիմնադրման, որոնք մեծ ազդեցություն են ունեցել Առաջավոր Ասիայի կուլտուրական զարգացման վրա: Արևելքի այդ կուլտուր-տնտեսական առաջադիմությունը առաջացրել էր զգալի բեկում նաև հայկական մարզերի կյանքում:

Հայկական երկրի տեղական մշակույթը, որը արեմենյան շրջանում ուժեղ կերպով զգացել էր պարսկական իրանիզմի ազդեցությունը, գտնվելով Նելլենխտական աշխարհի մոտ հարևանության մեջ, գեոևս 3-րդ դարում (մ. թ. ա.) ենթարկվեց Նելլենիզմի ազդեցությանը, որը 2-րդ — 1-ին դարերում ավելի և ավելի ուժեղացավ:

Նելլենխտական ազդեցությանը ենթարկվեցին Մոփրում և Մեծ ու Փոքր Հայքում ամենից առաջ իշխող դասերը՝ թագավորները և ազգաբնակչության բարձր խավերը: Չափազանց ուշադրավ է, որ նույնիսկ հին Արմավիրի հեռավոր շրջանում վերջերս գտնված է 282 թվի (մ. թ. ա.) հունական արձանագրություն, որտեղ նշանակված են մակեդոնական օրացույցի բոլոր ամիսները: Հայկական թագավորների կտրած սեփական դրամները հունարեն նշանագրերով, որը Արևելքում տարածված երևույթ էր, ծառայում է իբրև անմիջապես ցուցանիշ առևտրական փոխանակության ուժեղացման և դրամական շրջանառության՝ ինչպես առաջավոր Ասիայում, այնպես և Հայաստանում:

Ուստի միանգամայն բնական է, որ հենց Սելևկյան շրջանում են հիմնվել հին Հայաստանի առաջին քաղաքները՝ Արշամաշատը, Կարկաթիոկերտը և Արտաշատը:

Արշամաշատ քաղաքը հիմնել է 3-րդ դարում (մ. թ. ա.) Մոփրի Արշամ թագավորը Եփրատ-Արածանիից ոչ հեռու, այժմյան Խարեբեղի և Բալուխի միջև:

1. Ստրաբոնի վկայությունը (XI, 14—5) պետք է, իհարկե, հասկանալ այն մտքով, որ արմենների լեզուն այդ ժամանակը դարձել է հայկական բարձրագույնագին բնագավառներում տիրող լեզուն:

Մոփքի մյուս քաղաքը, Կարկաթիոկերտը, կամ, ավելի ճիշտ, Արկաթիակերտը, որն ըստ երևույթին հիմնել է Արկաթիոսը, զբոսնելում էր Տիգրիս գետի մոտերքում, այժմյան Էգիլի ավերակների մոտ:

Ծնորհիվ հեղինակական կուլտուրական աշխարհին մոտ լինելուն և Արեմենյան «արքայական ճանապարհ»-ի երկարությունը ունեցած նպաստավոր դերքին, որը Տալուսի վրայով անցնում էր դեպի Խարբերդի դաշտավայրը և այնտեղից էլ Եփրատի վրայով դեպի Մելիտենա—Մալաթիա, հիշված երեք հայկական երկրներից կուլտուր-տնտեսական զարգացման համար ամենից նպաստավոր պայմաններ ունեցել է հին Մոփքը: Հենց զբոսնել է բացատրվում, որ Հին Հայաստանի առաջին քաղաքները՝ Արշամաշտարը և Արկաթիակերտը հիմնված են եղել ոչ թե Մեծ կամ Փոքր Հայքում, այլ Մոփքում:

Մեծ Հայքը իբրև անկախ պետություն հայտարարելուց հետո 166 թվին (մ. թ. ա.) Արտաշես Առաջինը հիմնեց Արարատյան դաշտավայրում, Արաքս գետի ափին, Արտաշատ քաղաքը (Artaxata) այսինքն — Արտաշեսի բերկությունը, որը գտնվելով դեպի Սև ծովը տանող մագիստրալ ճանապարհի վրա, դարձավ ոչ միայն քաղաքական, այլև Հին Հայաստանի կարևոր առևտրական կենտրոնը: Այդ քաղաքի հիմնադրման ժամանակը ղուգադիպում է Չինաստանի հետ միջադպրվյալն արանդիտային հարաբերությունների հաստատմանը և Հնդկաստանի ու Միջին Ասիայի հետ ցամաքային առևտրական հաղորդակցությունների զարգացման ժամանակաշրջանին: Մեծ Հայքի մայրաքաղաք Արտաշատը, որը Պոտոսարքոսի մոտ կոչվում է «Հայաստանի Կարթակեն», ինչպես երևում է հունա-հռոմեական հեղինակների վկայություններից, հռոմեական հասարակության մեջ ուներ խոշոր ու զեղեցկագույն քաղաքի համբավ:

1-ին դարում (մ. թ. ա.) Արտաշես Առաջինի թուռն՝ Տիգրան Մեծի (95—56 թթ. մ. թ. ա.) ժամանակ, Մեծ Հայաստանը հասավ քաղաքական ամենաբարձր հզորության և կարճ ժամանակով դարձավ մեծ պետություն:

Տիգրան Մեծի պետության զորեղացմանը նպաստեց ոչ միայն հաջող զատավորված արտաքին քաղաքական իրադրությունը, այլև նրա առաջադիմող զարգացումը և նրա ազդեցականության ինտենսիվ աճը նախընթաց դարերում:

«Տիգրան Մեծի հաջողությունների բանալին, — ինչպես ճիշտ է նկատել Գր. Խալաթյանը, — պետք է փնտրել տնտեսական ուժերի

այն վիթխարի պաշարի մեջ, որ կուտակվել էր Հայաստանում դարերի ընթացքում պարսիկների տիրապետության խաղաղ շրջանում, Սելևկյանների ժամանակ և հետագայում»:

Եվ հիրավի, հունա-պարսկական կոնֆլիկտի, Ադեբաստդր Մակեդոնացու՝ Արեկերը նվաճելու և դիադոնների ժամանակ տեղի ունեցած խռովությունների ժամանակաշրջաններում հայկական մարզերը մնացել էին այդ խոշոր համաշխարհային իրադարձությունների մեկ կողմում և նրանց զարգացումը խախտվել է համեմատաբար հազվագեղ:

Ըստ երևույթին հենց այդ իրադրությունների առկայությամբ պետք է բացատրել հետզհետե տեղի ունեցած հնդեվրոպական բնակչության արմենների արագ աճը հնագույն այս ժամանակաշրջանում, նաև նրանց երկրի հարստությունը և բարեկեցությունը, որ հիշվում են հունա-հռոմեական աղբյուրներում:

Երրորդի և Քսենոփոնի ժամանակ, 5-րդ դարում (մ. թ. ա.), այն երկրամասը, որտեղ տեղավորվել էր արմենների գլխավոր զանգվածը, եղել է համեմատաբար փոքր, նոր եկվորները զբաղվել էին բացի Փոքր Հայքի և Ակիլիսների բնագավառներից նաև հին Հայաստանի հարավ-արևմտյան մասը և այնտեղ ապրել են, գլխավորապես, Արածանի գետի և նրա վտակների ավազանում ու ափերի հարավ՝ Տիգրիս գետի վերին հոսանքում: Իսկ Սարարոնի վկայություններից երևում է, որ հայ բնակչությունը, որը ցրված է եղել տարբեր կողմերում, իր ժամանակը զբաղվել է եղել ոչ միայն պատմական Հայաստանի համարյա բոլոր մարզերը, այլև կազմել է Կապադովկիայի, Ադիարենի և Հյուսիսային Միջագետքի բնակչության զգալի մասը:

Ծնորհիվ իր աճի ու զարգացման արտաքին և ներքին պայմանների բարեհաջող ղուգակցման, Մեծ Հայքը, միանալով Տիգրան Մեծի իշխանության տակ, նրա կողմից նվաճած Մոփքի հետ, իբրև մի քաղաքական ամբողջություն, դարձել էր 1-ին դարում (մ. թ. ա.) խոշոր կենսական ուժերով հագեցված պետություն, ավելի հզոր, քան հարևան փոքր թագավորությունները՝ Օսրոյենը, Կորդուրը, Ադիարենը և Մեդիա-Ասորպատականը:

Ուստի շատ հասկանալի է, որ նա դաշն կնքելով Պոտոսի թագավոր Միհրդատ Եվպատորի հետ, և ապահովելով իր թիկունքը արևմուտքից, կարող էր հակադրել իր մեծապետությունը Պարթևների մեծապետությանը, որոնք ուժեղացել և տարածել էին իրենց սահմանները մինչև Եփրատ գետը:

Օգտվելով պարթև Արշակունիների մեջ առաջացած խռովություններից, Տիգրան Մեծը

խից պարթևներից նրանց պետության արեմտյան մարզերի քաղաքական տիրապետությունը և միացրեց իր գերիշխանության տակ ինչպես թագավորությունները Անուշեվերոշիշյալ թագավորությունները Անուշեվերոշիշյալ թագավորության Միջագետքի, Սյուրիայի, Կիլիկիայի, նույնիսկ Փյունիկիայի ու Պոնտիկիայի զգալի մասերը Այդպիսով ստեղծվեց Տիգրան Մեծի լայնածավալ պետությունը, որը տարածվում էր Կուր գետից և Կասպից ծովից մինչև Եգիպտոսի սահմանները և Միջերկրական ծովը և Եգիպտոսից մինչև Կասպից ծովի և Արևմտյան Կիլիկիայի:

Մեծ Հայքի զորեղացումը եղավ, սակայն, ոչ երկարատև Տիգրանի դաշնակից Միհրդատ Պոնտացու պարտությունից հետո, նա ընկավ հորը Հուսի և ուժեղացած Պարթևության միջև, որոնք սկսել էին սեղմել արևմտյանից և արևելքից, և արագ կերպով սկսեց կազմավորվել (69—66 թ. թ. մ. թ. ա.) Լուկուլուսի և Պոմպեոսի հռոմեական զորամասերի ճշման տակ Տիգրանի իշխանության տակ թողնվել էին միայն Մեծ Հայքը (առանց Մոսիի) և նրա կողմից գրավված Գորգոլը և Սիջազիսը:

Տիգրանի լայնածավալ նվաճումները և Հայաստանի ընդարձակումը մինչև Միջերկրական ծովը, ստեղծել էին հող՝ հարավային Անդրկովկասի սերտ շփման համար Սյուրիայի և Միջագետքի հեղինակական կենտրոնների հետ: Սին Տիգրանի պետությունը չկազմավորվեց 69—66 թվերին, այլ ընդարձակ կապը հեղինակական հարավի կուլտուրայի հետ ունենալու էր, անշուշտ, խոշորագույն նշանակություն Հայաստանի կուլտուրական և տնտեսական առաջընթացի համար:

Հին աղբյուրների մի շարք ցուցմունքներից երևում է, որ Տիգրան Մեծը, որ շրջապատված է եղել հունական փիլիսոփաներով և գիտնականներով, նպատակ է ունեցել բարեփոխել Հայաստանը Հեղինակական կուլտուրայի լայն արձատավորման և առևտրի, արհեստների ու արդյունաբերության զարգացման միջոցով:

Այդ նպատակին հասնելուն պետք է նպատակներ երկրի բնակեցումը քաղաքային առևտրական-արդյունաբերական բնակչությամբ ուստի և նա, գրաված հարավային պետություններից, գաղթեցրել էր այստեղ մեծ թվով գաղթականներ, գերազանցողեն քաղաքի բնակիչներ, որոնք տեղավորված են եղել իրենց գույքով նոր հիմնադրված Տիգրանական քաղաքում և Հին Հայաստանի մյուս կենտրոններում:

Ինչպես երևում է աղբյուրների ցուցմունքներից, Մեղիկյանների մայրաքաղաքների օրինակով, Տիգրանական պետք է լինեին հեղինակական գիտության, արվեստի և դրականության կենտրոններից մեկը: Հայաստան է հրավիրված եղել Ամփիկրատեսը, այդ ժամանակվա ակնավոր գրող և հետադարձ, որը արտոլված է եղել Աթենքից: Հրավիրված է եղել Սկևպսիսը՝ Մետրոփոսը, պոնտական թագավորության քաղաքական դործիչ և հայտնի փիլիսոփա, որին Պլինիոսը անվանում է «հռոմայեցիների առևտրի», և որը եղել է Տիգրանի ամենամոտ խորհրդականներից մեկը և գրել է նրա պատմությունը, որ, զբոսախոսարար մեր ձեռքը չի հասել: Տիգրանական պետք է, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը, թատրոնական խումբ, որը հրավիրված է եղել Տիգրանի շինած թատրոնի բացման համար: Ին որքան խորն է եղել հեղինակի և հույն լեզվի ազդեցությունը հասարակական բարձր խավերի վրա, երևում է նրանից, որ Տիգրանի որդին և նրա հաջորդ Արտավազդը գրել է հունարեն լեզվով տրագիկաներ, ճառեր և պատմական երկեր, որոնցից մի քանիսը, Պլուտարքոսի վկայությամբ, եղել են նրա ժամանակը:

Հին Տիգրանական պետք է դառնար Տիգրանի պետության քաղաքական և կուլտուր-տնտեսական կենտրոնը, գտնվում էր, ինչպես արդեն վերջնականապես որոշված է գիտնականների մանրազնին հետազոտություններով, Տիգրան գետից հյուսիս, այժմյան Ֆարկրի տեղում:

Տիգրանի պետության անկման հետևանքով, Հայաստանում արդյունաբերության և առևտրի զարգացումը շեղ կարող այլևս շարունակվել նույն թափով, որովհետև Հայաստանը, հաստատվելով իր նախկին սահմաններում, կորցրել էր իր կապը հեղինակական հարավի կուլտուրական երկրների հետ և, բացի այդ, նրա նոր մայրաքաղաք Տիգրանական պետք է եղել Լուկուլուսի զորքերի կողմից և բոլորովին դատարկվել էր:

Տիգրանյան Հայաստանի քաղաքական և հասարակական կարգերի մասին կան աղբյուրի կամ անուղղակի ու անորոշ տեղեկություններ՝ Պլուտարքոսի, Տակրոսի և Պլինիոսի մոտ:

(Նառնակելի)